

JOVINIANUS.

I.

A *kevély császár* világszerte elterjedt és irodalmunkban is bizonyos népszerűsége vergődött legendájának az a formája, melyben hosszas vándorútja végállomásán megállapodott s irodalmi formában megrögződött, a következő:

Jovinianus császár igen felfuvalkodván egykor szívében, azt kezdi mondani: van-e más Isten ő kivüle? Másnap reggel vadászni megy. Vadászás közben elszenvedhetetlen hőséget kezd érezni s halálosan megkívánja a fürdést. Mindenfelé vigyázkodik s nem messze megpillant egy széles tavat. Utasítja udvara népét, hogy vesztegeljen addig, míg ő lecsillapítja nagy hőséget. A tó mellé lovagol, leszáll lováról, levetkezve a vízbe ugrik s mindaddig ott ül, míg híveiséget vesz testének. Míg a császár a vízben mulatoz, odaérkezik egy másik, hozzá személyben, magaviselésében és mindenekben hasonló ember, feiöltözik Jovinianus köntösébe, felül lovára, s az udvarnép úgy fogadja, mint a maga tulajdon urát. Jovinianus is kikél a vízből, de sem lovát, sem köntösét nem találja. Nagy bűba esik s nem tudja, mit cselekedjék. Végre eszébe jut, hogy nem messze az erdő szélén van egy kastély, egykor az övé, most azé, kit szegény állapotjából fölemelt és úrrá tett. »Elmegyek hozzá — úgymond — tőle köntöst és lovat kérek; udvaromban majd meglátom, ki miatt kell szenvednem e nagy gyalázatot.«

Merő meztelen megindul Jovinianus szolgája kastélyába s erősen zörög ajtaján. Meglátja a kapus s elálmélkodik a meztelen ember állapotján. »Én Jovinianus császár vagyok — szolt az álmélkodó embernek — jelentsd uradnak, hogy ruházatot hozzon nekem, mert mind lovamat s köntösömet elvesztettem.« »Mit hazudsz semmirekellő, hiszen Jovinianus császár udvara népével együtt hazament, az én uram is kíséretében volt s immár vissza is jött. De mivel császárnak merted magadat nevezni, elhidd, hogy megjelentem uramnak.« Mikor fölvezették a kastélyba, kérdezi tőle az úr: »Micsoda szerzet vagy s hogy hívnak?« Felel neki a meztelen: »Én Jovinianus császár vagyok, ki szegénységből ebbe az úri állapotba emeltelek.« »Oh nyomorult gazember — kiált az úr — még császárnak mered magadat nevezni! Ezért nem maradsz büntetés nélkül.« Fogják a meztelen embert, keményen megverik s kivetik a kapun. Jovinianus keserves

sírásra fakad s hosszas gondolkozás után, jó reménységgel szívében, útnak indul egy másik úrhoz, kit ugyancsak ő tett meg tanácsosává. Zörgetésére a kapus megnyitja az ajtót s elszörnyülködik a rút meztelen ember állapotján. Mindazonáltal hírt ad urának felőle. Felvezetik, de senki meg nem ismeri. »Én vagyok a császár — úgymond a meztelen ember — nekem köszönheted minden gazdagságodat és uraságodat.« »Nyomorult — hangzik a válasz — hiszen csak most tértem vissza a császár palotájából. De mivel nem átallottad császárnak nevezni magadat, nem maradsz büntetés nélkül.« Fogják a meztelen embert, tömlöczbe vetik, kenyéren és vízen tartják egyideig, aztán még a határból is kiűzik.

Legjobbnak látja Jovinianus, ha a saját udvarába megy. Ha más nem, felesége biztosan megismeri. Császári palotája kapuján zörög, de a kapus idegenül néz rá. »Kérlek, menj fel a császárnéhoz — mondja a kapusnak — add értésére ezeket a titkos jeleket, rajtunk kívül az ég alatt senki más nem ismeri.« »Látom bolondságodat — felelé a kapus — mindazonáltal megjelentem a dolgot a császárnénak, de tudom, nem maradsz büntetlenül.« Hallja a császárné, mondja a dolgot a császárnak, s mindenek szemeláttára felviszik a meztelent a palotába. Kedves vizslája fölugrik a torkára, sólyma is feléje csapkod. »Én császár és ennek a helynek ura vagyok« — mondja a meztelen az asztalnál ülő császárnak. Erre a császár: »Urak, mondjátok meg igaz hitetekre, ki közülünk a császár?« Feleltek ezek: »Hitünk szerint mondjuk, te vagy a mi urunk, s büntetlenül ne maradjon e bolond, ki császárnak merte nevezni magát.« Azután a császárnéhoz fordul: »Kérlek, ismered-e ezt az embert, ki császárnak és uradnak nevezi magát?« Felel a császárné: »Hogy is kérdezhetsz ilyent, hiszen harmincz esztendő óta veled együtt élek. Csak azon csudálkozom, honnan tudja ez az ámitó a köztünk levő titkos jeleket!« Mind-ezekért büntetésül megparancsolja a császár, hogy lófarkon vonszolják végig a város utczáin, de úgy, hogy meg ne haljon.

Jovinianus megátkozza magát, születése napját s elmegy gyónató atyjához, ki remete módjára künn lakott a pusztán. Kopogtat czellájának ablakán s felel a remete kérdésére: »Én Jovinianus császár vagyok.« Kitekint a remete, megiszonyodik a meztelen embertől s becsapja az ablakot: »Távozz tőlem átkozott, nem császár, hanem emberi ábrázatban ördög vagy.« Jovinianus hallván e szavakat, leborul a földre, haját, szakállát tépve, szaggatva, mondja nagy jajgatva: »Oh szegény fejem, most jut eszembe az én felfuvalkodásom, midőn Istenhez hasonlítottam magamat, holott az emberek között is a legalábbvaló vagyok.« Zörgeti ismét a remete ablakát: »A megfeszített Úr Jézusra kérek, hallgasd meg gyónásomat!« Ráveszi erre magát a remete és Jovinianus vallást télesen teljes életében való vétkeiről, kiváltképen kévélységéről. Most már a remete megismeri, ruhát ad neki és Jovinianus bemegy udvarába. Elébmegy az angyal, bevezeti Jovinianust, hivatja a császárnét és egész udvara népe előtt mondja: »Igaz hite-

tekre valljátok meg, melyikünket ismeritek uratoknak?» Felel a császárné: »Isten a bizonyosságom, hogy nem tudok választani.« Az udvar nép is hasonlóképen felel. Mondja azért a császár: »Ez az ember valóban a ti uratok és császárotok, ki ennek előtte a felséges Isten ellen felfuvalkodott, hasonlítván magát a teremtőhöz. Vétkéért Isten megostorozta, az emberek ismeretségétől elidegenítette, míg csak az Istent nagy töredelmességgel meg nem követte. Én pedig őrző angyala vagyok s gondját viseltem birodalmának, míg bűnéért meglakolt. Az Isten meghallgatta siralmát, s mától fogva neki tartoztok engedelmességgel.« Így szólván, eltűnt szemök elől az angyal. A császár pedig hálát adván Istennek, szent életbe foglalta magát s békességben uralkodott halála napjáig.¹

Keresve különböző koroknak, más és más népeknek eszme- és gondolatvilágán áthatolt tárgy termőtalaját, a melyből kihajtott terebélyes fa még ma is virágzik, egypár évezreddel kell visszamennünk a mesés keletre. Paulus Cassel 1854-ben még a zsidó Salamon legendából vezette le a kevélysége miatt megbűnhődött császár históriáját,² de újabban Benfey, Reinhold Köhler és H. Varnhagen kutatásaitól kijelölt nyomok jóval messzibbre, Indiába, vezetnek vissza.³ Legendánk azon épül föl, hogy a kevély császár alakját egy ismeretlen idegen magára ölti, s míg bűnhődése tart, senki föl nem ismeri. A tropikus égöv termőtalajában fejlődhetett csak ki ez a később oly terebélyes sudárba szökkent mag, s gondos elemzése rögtön elárulja, hogy a buddhizmusnak a lélekvándorlásról szóló tanára vezethető vissza, arra a sajátságos felfogásra, mely megholt emberek és állatok testébe áthelyezhetőnek gondolta az emberi lelket olyanképen, hogy ott tovább folytathatja szerves életét és lelki működését. Nagyon alkalmas volt e buddhista felfogás a költői képzelet megindítására, melynek módjában volt, hogy azt még jobban kiszíneze s új elemekkel gazdagítsa. Három, szerkezetileg megegyező indiai mesé sarjadt ki ebből a felfogásból, s érdekcse mutatják ezek, miként színezte ki és ékesítette fel a költői képzelet a lélekvándorlásról szóló vallásos felfogást. Népe üdvére dicsőségesen és győzelmesen uralkodó Vikramáditya híres indus királyról olvassuk, hogy mikor megöregedett, s az öregség nyomorúsága valósággal teherként nehezedett reá, egy varázslótól megtanulta a lélekvándorlás titkát s egy hirtelen

¹ Haller Gesta-fordítása alapján. RMK. XVIII. 208—215. 1.

² Schamir. Denkschrift der königl. Akademie gemeinnütziger Wissenschaften in Erfurt. Erfurt 1854. 53. 1.

³ Panchatantra. Leipzig 1859. I. 129. 1. R. Köhler, Kleinere Schriften. II. 207—212., 250., 584. 1. H. Varnhagen, Ein indisches Märchen. Berlin 1882. E három munka kimerítően tisztázta a kérdés történetét, ezek voltak vezetőim dolgozatom I. és II. részében.

meghalt erős ifjú testébe költözött. A ravasz varázsló lelke azonban kellő pillanatban a király testébe bujt, a megifjodott királyt megölte s trónját elfoglalta. Ugyanez az indiai mese némileg eltérő szerkezetben olvasható a *Somadeva* indiai mesegyűjteményben,¹ hol egy brahmán egy épen meghalt király holttestébe varázsolja lelkét, nem azért, hogy király legyen, hanem azért, hogy maga és két barátja számára a király kincsesházából pénzt szerezzen. De a körülmények sajtószerű alakulása folytán legnagyobb szomorúságára akarata ellenére király marad. Harmadik változata a Kr. u. IV—VI. század között régi forrásokból összegyűjtött *Pancsatantra* szanszkrit mesegyűjteményben lelhető meg.² Mukunda király megtanulja a lélekátvitel titkos varázsigéit, de megtanulja az állandóan mellette levő púposa is, ki tréfáival szokta mulattatni a királyt. Így megtörténik az a szomorú eset, hogy mikor a király az igék varázserejét ki akarja próbálni, a púpos felveszi a király alakját, a király pedig az életre keltett holttest alakjában kénytelen tovább vándorolni mindaddig, míg okos minisztere segítségével sikerül visszaszereznie saját testét s vele együtt trónját is.

Az indiai mese, mely már a lélekátvitel motivuma köré érdekes kalandokat tud fűzni, korán elindult vándorújtára, s a mint különböző korokon, más-más népek gondolkozásmódján átszűrődött, jelentékenyen változott, módosult és átalakult. Mai napig tartó vándorútjának első biztosan megállapítható állomása Perzsia volt. A perzsa szöveget az utána készült török *Tuti-Nameh*³ több-kevesebb módosítással s részben idegen motívumok hozzáadásával magába olvasztotta. E változat szerint a király egy antilopon próbálja ki a titkos varázsigéket, s közben vetélytársa, a nagyvezér fia, magára ölti a király alakját azzal a czéllal, hogy a király felesége közelebe férközhessék. Felesége segítségével a király visszaszerzi eredeti alakját, a nagyvezér fia pedig azzal bűnhődik, hogy lelke egy számár testében szenvedni végig gyötrelmes életét.

A perzsáktól hallják és tanulják el e mesét a zsidók is, valószínűleg babilónai fogságuk idején, és Salamon hatalmas, népszerű személyiségéhez fűzik a felfogásukban már lényegesen átalakult indiai mesét. Négy változata maradt fenn a Salamon személyéhez fűződő zsidó legendának. A jeruzsálemi *Talmud*-ban (Kr. u. 350) olvasható szerkezete a következőképen szól:⁴ A törvény tiltja a soknejűséget, és Salamonnak több száz

¹ Somadeva. Sanskrit und Deutsch herausg. von H. Brockhaus. Leipzig und Paris 1839. 13. l.

² Pancsatantra. II. 124. l.

³ Tuti-Nameh. Das Papageienbuch. Übersetzt von Rosen. Leipzig 1858. II. 249. l.

⁴ Zeitschrift d. deutschen morgenländischen Gesellschaft. XXXI. 222. l.

asszonya volt. A törvény tiltja, hogy a király nagy istállót tartson, és Salomonnak ezer lova volt. A törvény tiltja, hogy a király földi kincseket halmozzon föl, és Salomon arannyal és drágakövekkel vette körül magát. Salomon egyszer trónján ült és így szólt: »Nincs hozzám mérhető bölcs ember! Meg van írva, a király feleségeit meg ne sokasítsa, hogy el ne hajoljon az ő szíve (Mózes 5, XVII. 17.). Én megsokasítom feleségeimet s mégsem térek le az igaz útról.« Hallván az Úr Salomon elbizakodott beszédét, magához rendelte Asmodait, a démonok fejedelmét, és így szólt hozzá: »Menj Salomonhoz, vedd el bűvös gyűrűjét, öltsd magadra alakját és taszítsd le trónjáról!« Asmodai teljesítette az isteni parancsot. A király gyűrűjét ellopja s így nyert varázshatalmát Salomon fölött arra használja, hogy az igazi királyt elűzi s annak nevét bitorolja, míg az faluól-falura, városól-városra bolyong folyton azt hangoztatva, hogy király volt ő Izrael fölött. A jeruzsálemi *Talmudban* nincs szó arról, hogy Salomon visszanyeri hatalmát, de a többi zsidó változatból tudjuk, hogy Salomon három évig tartó bűnhődését az Úr megelévelte, Asmodait hatalmától megfosztotta, s a király ismét ura lett trónjának és a gonosz szellemnek.

A zsidók vallási felfogása látható módon átalakította az indiai mesét. Az indiai mese különféle változataiban a király lelkét saját testéből egy más testbe helyezi át; ez a zsidók felfogásában olyanképen módosul, hogy varázslat segítségével felvehető más embernek külseje és alakja, míg az illető előbbi állapotában ismeretlenné válik. Egy másik fontos motívummal is gazdagodott a mese vándorlásának ezen az állomásán és ez innen kezdve szervesen kapcsolódik hozzá: a király hatalmában, gazdagságában vagy bölcsességében való elbizakodottságával hívja ki maga ellen az égiek büntető haragját. Fontos ez főképen azért, mert később a mese ebben a formájában szűrődik át a keresztény felfogáson, s ez csak annyit változtat rajta, hogy a kelet bűbájos varázslatát Isten mindenhatóságával cseréli föl. A zsidó változatban tehát elvész a mesének eredeti buddhista vonása, de viszont sajátságos vallásos tendenciát nyer annak bizonyítására, hogy még a legnagyobb emberi bölcsesség sem lehet el Istennek ereje, akarata, támogatása nélkül, és hogy szükséges az elvakult embernek szemét fölnyitni, hogy az igazság a csaló látszattal szemben érvényre jusson. Ezt a vallásos tendenciát mindvégig megőrzi, s ez segíti több változatában és számos feldolgozásában alig áttekinthető népszerűsége.

A Salomon legendának közeli rokona a mesének egy másik hajtása, a Nabukodonozor babilóniai királyról olvasható legenda, Dániel próféta könyvének IV. részében (Kr. e. 167). Levél formában ezt maga Nabukodonozor beszéli el, minden népek-

nek, nemzetségeknek és nyelveknek, kik lakoznak az egész földön'. A király egy alkalommal álmot látott, de hiába törték fejüket a természettudók, égforgástudók, káldeusok és jóvendómondók, magyarázatát meg nem jelenthették neki. Végre Dániel a következőképen fejtette meg a király álmát: 'Tégedet kiűznek az emberektől, és a mezei oktalan állatokkal léssen a te lakásod és a fű léssen néked élésed, mint az ökröknek, és az égi harmattal öntöznek tégedet, és hét idő mulik el rajtad, míg megértsed, hogy a felséges Isten uralkodik az emberek birodalmakon, és adja azt annak, a kinek akarja.' Tizenkét hónap mulva, mikor egyszer palotájában sétált, így szóla a király: 'Nemde nem ez-é ama nagy Babilon, melyet én építettem ország házának, az én hatalmasságomnak ereje által, és az én ékességemnek dicsőségére?' Alig hogy kimondta e szavakat a király, égi szózat hallatszék: 'Néked mondják Nabukodonozor király, a birodalom elment te tőled! És az emberek közül tégedet kivetnek és a mezei barmokkal léssen a te lakásod, és fűvel legeltetnek, mint az ökröket: és hét idők mulnak el te rajtad, míg megismered, hogy a felséges Isten uralkodik az emberek birodalmokon, és annak adja azt, a kinek akarja'. Ugyanazon órában a beszéd bételék Nabukodonozoron: és az emberek közül kivettetik, és mint az ökör, füvet eszik vala, és égi harmattal öntöztetik vala az ő teste, míg az ő szőri, mint a saskeselyűknek tollaik, megnevekedék, és az ő körmei, mint a madarakéi. És azoknak a napoknak utána, én Nabukodonozor az én szemeimet az égbe emelém, és az én értelmem megjöve nékem, és a felséges Istent áldám és az örökké élőt dicsőítém; mert az ő hatalma örökké való hatalom, és az ő országa nemzetről nemzetre vagyon... Most azért én Nabukodonozor dicsérem, magasztalom és dicsőítem a mennyei Királyt: mert minden ő cselekedetei igazság, és az ő utai ítélet, és azokat, kik járnak kevélységben, megalázzhatja.¹

A zsidóknak népszerű és kedvelt Salamon-legendájában folytatta tovább vándorútját az ind mese a mohamedánokhoz, kiknél egy török és egy arab, a keleti képzelet mesés színpompájában játszó változattal záródik be keleti vándorútja. A mohamedán források szerint e mese, mely a késői zsidó változatoktól alig különbözik, következőképen hangzik:² Salamont az Úr 40 napi vezeklésre ítéli, s ő ennek ellenére egyik este szokása szerint ellátogat egy tisztátalan helyre, hol gyűrűjét megőrzés végett átadta egy asszonynak. Felhasználta ezt az alkalmas pillanatot a gonosz szellem, elvette gyűrűjét s magára öltötte Salamon alakját. Így betölt a bölcs királyon

¹ Károli Gáspár bibliafordítása.

² Rosenöl, erstes Fläschchen oder Sagen und Kunden des Morgenlandes aus arabischen, persischen und türkischen Quellen gesammelt. Stuttgart 1813. I. 170. l.

a prófétai jövendölés, mert senki fel nem ismerte s mint csalót és ámítót még palotájából is kiűzték. Harminczkilencz napig koldulva bolyongott az országban. A negyvenedik napon végre egy halász szolgálatába állott. Eközben a gonosz szellem gyanut keltett, s mikor egy alkalommal az írástudókkal együtt a trónteremben ült, Isten szent nevének hallatára eltűnt és Salamon gyűűjét a tengerbe ejtette. Isteni útmutatásra azonban egy hal elnyelte, s ez a hal ép annak a halásznak birtokába jutott, a kinek szolgálatába szegődött Salamon. A halász napibérül Salamonnak ajándékozta. Mikor este a halat elfogyasztotta, megtalálta benne gyűűjét s így visszanyerte trónját és hatalmát.

Es itt egyszerre nyoma vész mesénknek. Csak hosszas keresés után akadunk újra rá Nyugaton. Nem is tudjuk biztosan megjelölni azt az utat, melyen Nyugatra érkezett, hol először a XIII. században jelentkezik s mai napig is tartó vándorútjában minden nép irodalmába ellátogatott. Csak épen gyanítjuk, hogy ő is követte a keleti mesék szokásos útját, s Bizánc volt a közvetítő Kelet és Nyugat között. A nyugati alapszöveg nem maradt ránk, de a későbbi feldolgozásokból rekonstruálható, és megállapítható, hogy egyrészt a Salamon-legenda, másrészt a *Pancsatantra* meséjének elemeiből forrt össze. Természetesen a keresztyén gondolkodás jelentékenyen átalakította, s e folyamat közben ismét új színt nyert, friss mozzanatokkal gazdagodott.

A nyugati alapszövegnek idők folyamán három érdekes változata alakult ki.

A) Legrégibb ezek közül az, melyet a *Gesta Romanorum* tartott fenn számunkra.¹ Szerzetes átdolgozója a történetet Jovinianus római császár nevéhez fűzte; egy új személyt is vitt bele, a remetét, s hozzá kapcsolta a császár bűnbánatát. Az átdolgozó szerzetes leleménye volt, hogy a császárt Jovinianusnak nevezte. Csakhogy a történelem nem ismer Jovinianus császárt, hanem ismer egy Jovinianus nevű eretnek szerzetest, kit ellenfele, Hieronymus, úgy jellemez, hogy »superbia eius nemini postponenda«. Nincs semmi valószínűsége annak, hogy a történelemből valóban ismert Flavius Claudius Jovianus (363—364) római császárra gondolt volna az átdolgozó, talán inkább a gyűűletes Diocletianus lebeghetett előtte, kinek tudvalevőleg Jovius volt a mellékneve. Valószínű, hogy ez utóbbira gondolt s melléknevét eretnek szerzetes társának nevével zavarta össze.

A *Gesta* elbeszélésének nyilvánvaló a morális czélzata, a kevélység megalázása, s majdnem egészen bizonyos, hogy ez

¹ c. 59. *De superbia nimia, et quomodo superbi ad humilitatem maxime perveniunt*; satis notabile. H. Oesterley, Berlin 1872. 360—366. l.

az indiai eredetű s más világnézetű mese, mely azonban a S. lamon-legendában határozott vallásos árnyalatot nyert épen az emberi elbizakodottság bűnhődésének felüntetésére, ennek révén került bele ebbe az erkölcsi tartalmú gyűjteménybe. Különben is népszerű mondai tárgy volt mindig a kevély fejedelem, s a zsarnokság súlya alatt nyomorgó népek képzelete szívesen foglalkozott ezzel a témával. Ismeretes egy ó-iráni monda Dsemsid királyról, kit — miként S. lamont — hosszú, bölcs uralkodása után dölyfössége letéít az erény útjáról s ezért büntetésül a gonosz szellem elűzi és számkiveti.¹ Egy másik keleti elbeszélésnek is ez a tárgya. Az istentelenül és elbizakodva uralkodó fejedelem birodalmát elveszti és Chadidan királynak kénytelen szolgálni, ki hasonló épen megaláztatott, de bűnhődése után ismét fölemelkedett. Ő is okul e példából.² Nem hiszszük, hogy a szerzetes ismerte volna ezeket az elbeszéléseket, de föltétlenül előtte lebeghetett a szintén ebbe a tárgykörbe tartozó Nabulodonozor és fia, Belzár, története, legalább erre utal a kevélységnek erősen hangsúlyozott indítéka.

B) A második változat — minden valószínűség szerint ez is szerzetes átdolgozása — nem maradt ránk, csak számos költői feldolgozásából ismerjük. Ez a változat, nyilván Nabukodonozor bibliai helyének hatása alatt, olyanképen motíválja a történetet, hogy a hatalmától elszédült király kevélysége megütközik a Magnificat e szavain: *Dispersit superbos mente cordis sui; deposuit potentes de sede et exaltavit humiles* (Luk. I. 51—52.). Ezért a szentiratorból kitorűletti és megtilija enélését. A történet az előbbi változat medrében halad tovább.

C) A harmadik változat csekély eltérést mutat az előbbi-től és sokkal későbbi eredetű. Az előbbi két változat kiinduló motívumának egyszerű contaminatiója olyanformán, hogy a hatalmában elbizakodott s magát Istennel egyenrangúnak gondoló császár nevetséges, mesébe illő dolognak tartja a Magnificat szavait. Tovább csak úgy folytatódik a történet, mint az előbbi változatokban.

II.

A ma már *Jovianus* néven ismert legenda évezredekre visszanyúló kialakulásának főbb mozzanatain végighaladva látjuk, hogy a buddhista vallási felfogásban győ erező indiai mese hogyan jutott el Perzsiába, onnan valószínűleg szóbeli

¹ Denkschrift der königl. Akademie in Erfurt. 1854. 55. l.

² Keller, Li romans des sept sages. Tübingen 1836. CLIV. l.

közlés útján a zsidókhoz, kiknél legendává alakult át s így alkalmas formát nyert a tovább terjedésre. Az arabok már ebben a formában veszik át, majd Bizáncz közvetítésével Nyugat is megismerkedik vele. A keresztyén felfogás kiküszöbölő belőle az oda nem való elemeket s új, hosszú életet biztosít a költői képzeletet megragadó tárgynak. A friss erőre kapott tárgy egypár évszázad alatt bejárja egész Európát s jelentős nyomokat hagy maga után a német, francia, angol, spanyol, olasz, németalföldi és dán irodalomban. Ma már a kevélységében megalázott fejedelem világszerte elterjedt mondájának legtekintélyesebb képviselőjévé emelkedett *Jovinianus*, s napjaink modern földolgozásai is mutatják a népek és idők felfogásán átszűrődött és megtisztult tárgy életerejét és népszerűségét.

A) HANS SACHS, a nürnbergi mesterdalnok, számos költői tárgy szerencsés kiaknázója, volt az első, ki a *Gesta Romanorum* szövege alapján 1549-ben egy rövid mesterdalsban (*Der hochfertige Keiser*) földolgozta.¹ Ugyancsak ő 1556-ban drámává is átformálta² s leleményesen Julianus apostatát tette meg öt felvonásos komédiájának főszereplőjévé. Hans Sachshoz hasonló hű ragaszkodással követi a *Gesta* elbeszélését egy 1581-ből való francia moralitás,³ mely hexameterekben dramatizálta Jovinianus történetét. RODRIGO DE HERRERA spanyol költő, Lope de Vega kortársa, több vallásos tárgyú színdarab írója, kit Cervantes Homeros-szal hasonlított össze, de egyébként igen középszerű költő volt, szintén színre alkalmazta e tárgyat a *Gesta* szemmel tartásával és sok önálló leleménnyel.⁴ Nála szicíliai Frigyes a megalázott király, kinek igazságtalan, gonosz és kevély uralkodása miatt zendülés fenyegeti az országot. Mihály arkangyal a fürdőben felveszi a király ruháját, magára ölti alakját képmását, míg közben a király ábrázata merőben elváltozik, s hogy annál fölismerhetetlenebbé legyen, bajor ruhába öltözik. Most az angyal uralkodik, mindenki igaz királynak tartja, míg a másikat bolondos követelése miatt mindenütt kigúnyolják. Végre kevélysége megtörik, s visszanyeri előbbi állapotát.

Közkezen forgó, olcsó vásári história még ma is Olaszországban a hosszú múltra visszatekintő *Imperatore superbo* című népkönyv.⁵ Ügyetlen s tanulatlan verselője szintén a

¹ *Dichtungen* von H. Sachs. Hgg. von K. Goedeke. Leipzig 1870. I. 275. 1.

² Comedia mit neun Personen zu agiern: *Julianus der Kayser im Badl*, vnd hat 5 Actus. A. Keller, Hans Sachs. Bibl. d. litt. Vereins in Stuttg. Tübingen XII. 360.

³ *Moralité de l'orgueil et présomption de l'empereur*. Lyon 1581. Bibl. Franz. IV. 562. Arch. f. Littg. XI. 584. 1.

⁴ *Del cielo viene el buen Rey*. Bibl. de autores españoles. XLV. 237. 1. Schack, Gesch. der dram. Kunst in Spanien. II. 639. 1.

⁵ *Istoria bellissima dell' Imperatore superbo*. Levata dal Prato Fiorito.

Gesta szövegét szedte versbe, melyet a Fra Valerio kapuczinustól szerkesztett Prato Fiorito példagyűjteményben olvasott. Hasonlóképen nagy múltja van, még a XIV. századra tekint vissza egy ó-németalföldi költemény.¹ Ismeretlen szerzője csak annyiban tért el a *Gestától*, hogy a remete szereplését elejtette s a király bűnbánatát a megalázott fejedelem alakját magára öltő angyalhoz kapcsolta.

B) A *Gestánál* jóval gazdagabb hajtása van a második nyugati alapszövegnek. A legelső, a kinél olvashatjuk ezt a változatot, ANTONINUS firenzei érsek (1389—1459). 1459-ben egyik theologiai munkájában lejegyezte², s így ha az eredeti el is kallódott, de legalább rövid kivonatát megmentette.³ Elveszett német fordítása is, pedig erről határozott tudomásunk van, mert a későbbi feldolgozások nem egyszer hivatkoznak rá. Erre támaszkodott e változat legrégebb feldolgozója, a XIII. század első felében élt osztrák vándorköltő, STRICKER,⁴ ki Rudolf von Ems kortársa volt s igen gazdag irodalmi munkássága révén neve még ma is jól ismert. Költeménye, melyről meg nem állapítható, de feltehető, hogy meglehetősen hűséggel ragaszkodott eredetijéhez, később nagyon népszerű lett, és e változat több feldolgozása visszavezethető rá. Stricker elbeszélése szerint egy hatalmas király, ki több országot leigáztott, kevélységében oly hatalmasnak kezdte érezni magát, hogy még Istent sem akarta magánál hatalmasabbnak elismerni. Mikor egy vecsernyén a Magnificat »Deposuit potentes de sede« szavait hallotta s tudós emberektől megértette e szavak jelen-

¹ *Van eenen verwanden Konine*. Kausler, Denkmäler altniederländischer Sprache und Litteratur. Tübingen u. Leipzig 1840—1866. III. 204. l. Weckherlin, Beiträge zur Geschichte altdeutscher Sprache u. Dichtkunst. Stuttgart 1811. 133. l.

² Summa theologica. 1477—1479. 3 c. 2 §. 4.

³ Antoninus elbeszélését később ketten is felhasználták: Conrad von Salzburg kapuczinus, ki a Fides salutis monitor. Das ist: Treuer Heils-Ermahner cz. prédikációgyűjteményébe (Salzburg 1683. 364. l.) fölvette s ezt újabban J. Zingerle kiadta (Zeitschrift für deutsche Philologie. XXIV. 330—331. l.) és Antonio Cesari, ki novellagyűjteményébe beillesztette: Novelle di Antonio Cesari, XXIII. Nuova biblioteca popolare.

⁴ *Von de Kunig In dē pal*, Wy er geschendet wart. Több kéziratban maradt fenn: Cod. Palatinus CXVIII. darabja, melyet kiadott Lasserg, Lieder-Saal. 1846. II. 487—498. Ezt prózába átírta s párbeszédekkel élénkítette L. Bechstein, Deutsches Märchenbuch. Leipzig 1845. 136—139. l. A Parcival hamburgi kéziratából kiadta Bruns. Beiträge. 1802. II. 123. l., Hagen, Gesammt-abenteuer III. 409—426. l. Kovachich M. Gy. egy Mátyás király könyvtárából származó kódexből kiadta Deutsches Museum. 1813. 424—436. l. Majláth János és P. Köffinger az egész kódexet kiadták: Koloczaer Codex altdeutscher Gedichte. Pesth 1817. Majláth nagy részüket át is dolgozta: Auserlesene altdeutsche Gedichte. Stuttgart 1819. 84—96. l. Eredeti szövegét adja Genthe, Deutsche Dichtungen des M. A. 1841. I. 415—419. l. Egy 1497-ből való kiadását ismerteti Tettau, Ueber einige bis jetzt unbekannte Erfurter Drucke aus d. 15. Jahrhundert. Jahrbücher der königl. Akademie zu Erfurt. N. F. 1870. VI. 171. l.

tését, megtiltotta a vers további éneklését s megsemmisítette mindazon könyveket, melyek tartalmazták. Egyideig valóban nem lehetett sehol hallani, hogy Krisztus hatalma még a királyokra is kiterjed. Történt egyszer, hogy a király fürdőbe ment, s ott helyét egy hozzá tökéletesen hasonló angyal elfoglalta. Az angyal felöltötte a király ruháit s a palotába ment, míg az igazi királyt meztelenül kidobták a fürdőből. Az utcán szegények és gazdagok csúfolódtak vele s gúnyolódva kérdezték, hová lett gögössége, talán belefűlt a Rajnába? A meztelen királyt egy jámbor pohárnoka felöltöztette s elvezette a királyi palotába. (Itt hiányzik a *Gestának* az a részlete, hogy a király egy főemberéhez, aztán egy tanácsosához, majd a remetéhez s végül udvarába megy.) Az udvarnép gúnyolódva fogadta: »Isten hozott, ország nélküli király!« Bizonyítani próbálta, hogy ő az igazi király: még reggel csókok és ölelések közt vált el feleségétől. A királyné, ki urát nem ismerte meg, elpirult s követelte, hogy rögtön fejezzék le e koldust, ki kedvesének meri nevezni őt. Az udvari emberek már ki akarták dobni, mikor az angyal bevezette hálószobájába s így szólt hozzá: »Hiszed-e most, hogy az Úrnak hatalma rád ép úgy kiterjed, mint rám és minden teremtményére? Láthatod, hogy erős keze mennyire megalázott; mit használ vele szemben hatalmad, nagy hadsereged? Mégis csak igaz ez a vers: »Depositus potentes de sede et exaltavit humiles!« Az angyal eltűnt, a király pedig térdre esett s hálás szívvel dicsérte az Istent. Örömmel tért vissza udvara népéhez, s mikor kérdezték, hol maradt a bolond, elbeszélte mindazt, s mi vele történt. Újra tiszteletben tartották a *Depositus* verset, s a király még igen sokáig élt jámborságban és istenes életben.

Ugyancsak a XIII. századból még egy érdekes német feldolgozása van e változatnak. Szerzője HERRAND VON WILDONIE stájer lovag, ki a XIII. század második felében élt s korának történetében is élénk részt vett. Cseh Ottokár el is fogatta s Eppenstein és Gleichenberg átadására kényszerítette. Később több stájer nemessel Habsburg Rudolffhoz csatlakozott. Költményében¹ a kevély és igazságtalan fejedelmet, ki a pütkösd utáni 12. vasárnapra rendelt evangeliumot (Lukács XIV. II.) hazugságnak tartja, Gorneus római császárnak nevezi. Itt is fürdik a császár, de csak hiúságból, hogy az asszonyok szeressék. Az angyal nem a fürdőbe megy, hanem a császár szobájába s ott ölti magára annak ruháját. A megalázott császárnak az a büntetése, hogy moslékot hord a konyhából s végig kell néznie legkedvesebb emberének lefejezését. Végül megígéri az angyalnak, hogy a törvényeket megtartja, a vámot és pénzt

¹ *Das püchel ist von dem plossen Kayser, aus einer ungereimten deutschen Chronik in Reime gebracht hat.*

igazságosan kezeli és klastromokat épít. Szélesebb körben elterjedt ez az elbeszélés is, bár értéke jóval a Strickeré mögött áll.

Teljesen Strickert követi, illetőleg az ő költeményét rövidebbre fogja HANS ROSENPLUT mesterdalmok,¹ kiről csak annyit tudunk, hogy Nürnbergből származott s a XV. században élt. Verse mégis meglehetősen népszerűsége vergődött, melytől az eredetiséget épúgy meg kell tagadnunk, mint attól a Névtelentől,² ki vele egy időben majdnem szószerint lemásolta Stricker költeményét s csak azzal árult el némi önállóságot, hogy a kevély császárt Nabukodonozornak nevezte. Hasonlóképen Strickerre támaszkodott, de sok önállósággal és eredeti leleménnyel alakította át e tárgyat drámává JOH. RÖMOLDT 1564-ben,³ darabjának azonban csak tárgy történeti értéke van.

Nemcsak német földön, hanem Olaszországban is nagyon népszerű volt a kevélységében megalázott fejedelem legendája. A XV. századból két névtelen költő kevés értékű feldolgozása és SERCAMBI híres novellagyűjteménye őrzi egykori népszerűségének emlékét.⁴ Anibrotto navarrai király nevéhez fűződő elbeszélése a gyűjtemény legjobb és legkedveltebb darabjai közé tartozik.

Már a XV. században alig volt számottevő irodalom Európában, a melyet legendánk vándorútjában elkerült volna és a hová betért, mindenütt szíves és marasztaló fogadásra talált. Költői értékre és hatásra nézve legjelentékenyebb nyomot Angliában hagyott, hol a XIV. század első felében egy névtelen költő sok érdekes leleménnyel színezett románcza⁵ a legújabb időben is magára vonta a figyelmet. A névtelen angol költő a francia JEAN DE CONDÉ feldolgozásából ismerte meg a legendát, de eléggé inventíója volt ahhoz, hogy szabadon

¹ Kiadta A. G. Meissner egy birtokában levő kéziratból: Deutsches Museum 1782. 347—353. l., egy wolfenbütteli kéziratból pedig Wackernagel, Deutsches Lesebuch III. 775. l., F. A. Pischon, Denkmäler der deutschen Sprache von den frühesten Zeiten bis jetzt. Berlin 1838. II. 80. l. Nyomatásban is megjelent: Vom Kunig in pad, dem sein gewalt genunien war. Nürnberg c. 1530.

² Egy XV. századbeli bécsi papírkódexből bevezetéssel és jegyzetekkel kiadta Schottky, Wiener Jahrbücher. Bd. V. 1819. 31—44. l.

³ *Ein fein christlich und nützlich Spiel von dem gewlichen Laster der Hoffahrt.* Eisleben s. a. Újból lenyomatta K. Goedeke, Joh. Römoit. Hannover 1853. 2—64. l.

⁴ Kiadta C. Minutoli, Alcune novelle di G. Sercambi. Lucca 1855. 235. l. Újból A. D'Ancona, Novelle di Giovanni Sercambi. Bologna 1871. 145. l.: De superbia contra rem sacra.

⁵ *Kynge Roberd of Cysille.* Kiadta G. Ellis, Specimens of earlay english metrical romances. London 1811. III. 147—181. l., Halliwell, Nugae poeticae. London 1844., Hazlitt, Remains of the Early Popular Poetry of England. London 1864. I., 270—288. l., C. Horstmann, Sammlung alteng. Legenden. Heilbronn 1878. 209. l.

bánjék el tárgyával. Így a középkorban jól ismert *Ördög Róbert* mondájának egyes elemeit beleolvasztotta. A költői kiaknázásra alkalmas tárgy ilyenformán sok új és érdekes vonással gazdagodott. A főhőst is Róbertnek nevezi és Szicziáliában játszódik le a cselekmény. Rövid foglalata a következő: Róbert sziczialiai király a Magnificat szavait kigúnyolja. Az istentisztelet befejeztével az égből leszálló angyal a király kéréstével elvonul, míg Róbert a templomban elalszik. Mikor fölébred, nagy lármát csap. A templomszolga először azt hiszi, hogy tolvaj, de mikor hallja, hogy királynak nevezi magát, meg van győződve róla, hogy bolond, és szabadon bocsátja. Azonnal palotájába rohan, a hová csak sok kellemetlenség árán tud bejutni. Itt valósággal bolondnak tartják, s mivel folyton királyságát követeli vissza, az angyal megteszi udvari bolondjává. Egy majmot adnak melléje, a kutyákkal eszik és alszik: ily nyomorultan és megalázottan él három évig. Ekkor Valemón német császár és az angyal Rómába megy testvérük, O. bán pápa, látogatására. Róbert bolond ruhájában, vállán a majommal szintén el, iséri a királyt, s mikor sem testvére, sem a pápa meg nem ismeri, végre bűnének tudatára ébred s Nabukodonozorral és Holofernessel hasonlítva össze magát, több négy rímű stanzában önti ki megalázott szíve bűnbánatát. Úgy találja, hogy ő még a majomnál is utolsóbb, s meg is mondja ezt az angyalnak. Az angyal visszaadja birodalmát s eltűnik, Róbert pedig derék uralkodó lesz.

A XV. század végén kezébe került ez az angol románcz egy papnak s alkalmas témának látta drámai feldolgozásra. Az 1529-ben a chestri High Crosson a város polgáraitól előadott dráma nyomtatásban ugyan nem jelent meg, de előadásáról és tartalmáról biztos tudomásunk van a westminsteri káptalanban őrzött azon levélből, melyet Essex gróf írt Cromwellnek.¹ Ugyanebből megállapítható, hogy a dráma a románcz paraphrasisa és színi előadásához mérten csak Róbert bukására, vezeklésére és bocsánatnyerésére szorítkozott.

Az angol románczknak legújabbban is van két igen nevezetes leszármazottja, az egyik verses elbeszélés, a másik dráma, mindkettő méltó az évszázadokra visszatekintő legenda nagy múlt jához és ahhoz, hogy a ma olvasóközönségéhez is közelebb hozza az évezredes históriát s a benne kifejezésre jutó eszmét: az embernek sok szenvedésen kell keresztülmennie, míg megismeri önmagát s megismeri hatalmas fenntartóját, az Istent. A verses elbeszélés írója nem kisebb költő, mint az amerikai LONGFELLOW, ki az *Útszéli csárda regéi* cz. keretes elbeszélésébe foglalta bele Sziczialiai Róbert király történetét.² A legenda

¹ Közli Hazlitt i. m. 265—266. l.

² *King Robert of Sicily*. The poetical works of H. W. Longfellow. London, 538—543. l.

már évszázadok alatt annyira kicsiszolódott, hogy a nagy költő nem érezte szükségét annak, hogy a forrásául szolgáló románczon bármi kis változtatást is eszközöljön, mégis a feldolgozás költői művészetével élvezetes és megható képpé lesz a megálázott fejedelem tragikuma. Magyarul is olvasható Longfellow elbeszélése Radó Antal fordításában,¹ mely a költemény hangulatát és erejét művésziessé tolmácsolja. Longfellow feldolgozásának méltó párja RUDOLF SCHMIDT dán költő háromfelvonásos színjátéka,² melyet a kopenhágai királyi színházban 1876 nov. 29-én nagy sikerrel mutattak be s azután is hosszú ideig műsoron volt. A darabot történelmi levegő lengi át, cselekvénye a hatalmas II. Roger normann király (1093—1154) idejében játszik, ugyanő a darab főhőse. Választékos nyelve, költői dikciója, jellemző ereje, gondos és csiszolt verselése sikerrel oldotta meg azt a nehéz feladatot, hogy tárgyat a modern színpadon is otthonossá tegye. Ennek érdekében költői szabadsággal kezelte ugyan, de lényegében át nem formálta tárgyát. Schmidt darabját ketten is lefordították németre, G. Leinburg 1886-ban és H. Varnhagen³ 1889-ben, de német nyelvű előadásaiól nincs tudomásunk.

C) A három közül a legfiatalabb változat, a két előbbinek contaminatioja, a XVII. században keletkezett. Jobbára szerzetesek prédikációiban és erlölcsi tartalmú műveiben találkozzunk vele. A feldolgozók állandóan egy bizonyos Raimundusra hivatkoznak, mint forrásra. Munkájáról és kilétéről semmit nem tudunk, de úgy látszik ő volt az, ki a *Gesta Romanorum* és Antoninus szövegét összevegyítette s a XVII. században újra éledő legendát ismét a népszerűség útjára terelte. TRAUNER benczés szerzetes furcsa című munkájában⁴ olvasható először, ugyanezt JAKOB BIDERMANN jezsuita részletesen és cikornyás latinsággal ismét elbeszéli.⁵ Bidermann szövegét ketten is felhasználták: Pater MARTINUS VON COCHEM⁶ kapuczinus és ABRAHAM A S. CLARA,⁷ a híres egyházi szónok. LANGBEIN Luthbert királytól szülő költői elbeszélésének az utóbbi volt a forrása.⁸ Ez méltán sorolható Longfellow és R. Schmidt modern feldolgozásai mellé s különös érdekességet ad neki az, hogy a remete szemrehányásaiban félreismerhetetlen czélzást rejtett Bonaparte Napoleon ellen.

¹ Budapesti Szemle 1891. 66 K. 433—439. I. Szász Béla is lefordította: Longfellow költeményeiből. Kisfaludy-Társaság kiadása. Budapest 1897. 54—62. l.

² *Den forvandlede Konge*. Skuespil i tre Akter. Kopenhagen 1876.

³ *Der verwandelte König*. Schauspiel in drei Aufzügen von R. Schmidt. Aus dem Dänischen übersetzt von H. Varnhagen. Erlangen u. Leipzig 1889.

⁴ *Gallus cantans*, das ist: Krähender Hauss-Hahn. 12. l.

⁵ *Acroamata academica* I. 6.

⁶ *Ausserlesenen History-Buch*. Dillingen 1687. I. 89—104. l.

⁷ *Gemisch-Gemasch*. Würzburg 1704. 219—221. l.

⁸ *Langbeins Sämmtliche Schriften*. Stuttgart 1835. V. 235. l.

A jezsuita iskoladráma is sok érdekes adattal járul Jovinianus népszerűségének történetéhez, bizonyoságaul annak, hogy a XVII. és XVIII. század is még sokat gyönyörködött a kevélység kigúnyolására szánt történetben.¹ Alkalmas voltánál oktató mesének használta BONER,² drámai és epikai költeményt is írtak róla,³ jönnek bizonyult novella számára,⁴ sőt a nép meséi között is megtaláljuk.⁵ Alig van tehát irodalom, a hová be nem tért volna a pár ezer évvel útra kelt indiai mese, időpont, melyben fel nem tűnt volna, műforma, melyben újabb és újabb alakot nem öltött volna. Ő-ökeletűnek bizonyult, mely még ma is vándorol s még a jövőben is hosszú utat tesz meg, míg nyugvópontra érkezik.

III.

A kevély császár legendája elég korán átkerült irodalmunkba. Belesodródott abba az áramlatba, mely oly sok, nevezetes és népszerű tárgyat hozott irodalmunkba, s mely a XVI. század költészetének legérdekesebb fejezetét teremtette meg, a széphistóriákét. Ezek között foglal helyet Jovinianus története is a kor divatja szerint készült körülményes címmel: HISTORIA | Az Iovenianus nevű Romai | CSASZARNAK ISTEN ELLEN VA- | lo föl fuvalkodafarol, es az Nagy Ur Iítennek | rayta tött bofzfu allafarol, es előbbi tisztiben | valo allafarol, moftan Deakbol Ma- | gyarra fordittatott, 1593. | Ez-tendőben | Notaja : Szannya az Ur Iften hiveinek romlatat. (H. és év n. 4-r. A6, 6 számozatlan levél). — Ennek a kiadásnak egyetlen példányát a M. N. Múzeum R. M. Könyvtára (339. sz.) őrzi. Címlap nélkül jelent meg; betűinek típusa és kiállítása Lipsiai Pál debreczeni nyomdájára vall. Lipsiai

¹ Tudomásunk van a következő előadásairól: *The Angel King*. London 1624., *Jovinianus*. Paris 1675., Mainz 1686., München 1716., *Jovien*. Dünkirchen 1725., Jovien. Tournai 1759., *Religio Joviani*. München 1761., *Superbia humiliata*. Leobschütz 1770. Boyse, *Théâtre des Jesuites*. 1880. 167. l.; Fabre, *Théâtre français en Belgique* 4, 344. Serapeum. 1862. 138. l. Id. R. Köhler eml. m. II: 586. l.

² Edelstein 94. elbeszélése: *Von einem der Koude das schwarzte Buch*. Benecke kiadása 315—319. l.

³ Gozzi, *Il Re Cervo*, melyet C. Streckfuss *Märchen nach Gozzi*, Berlin 1905. címen szabadon átdolgozott. Julius Grosse epikai költeménye: *Der Magier*.

⁴ *A Conde Lucanor* legszebb elbeszélése. Kiadta P. de Gayangos, Bibl. de aut. españoles. LI. Madrid 1860. 423. l.; Büsching, *Erzählungen* 1819. I. 116. l.; W. Fischer, *Der König im Bade*. Westermanns Monatshefte 1886. 135—149. l.; Bauernfeld, *Der bestrafte König*. Aus der Mappe des alten Fabulisten. 1879. 161. l.

⁵ *Germania* XXV. 132. l.; H. Gering, *Islendzk Aeventyri*. *Isländische Legenden, Novellen u. Märchen*. I. 136. l.; Serapeum 1864. 224., 333. l.; 1865. 16. l.

Pál virágkora ugyan 1601—1619 közti időre esik, de már a XVI. század utolsó éveiben számos hely és év nélküli nyomtatványt adott ki, főképen széphistóriákat és bibliai tárgyú elbeszéléseket. Ezekkel Jovinianus fentebbi kiadása mind tárgyra, mind pedig kiállítására megegyezik. Minden valószínűsége megvan tehát annak, hogy ez a kiadás is még a XVI. század utolsó éveiben készült, 1596 körül.¹

Ezen kívül még három kiadását ismerjük. Az egyik véletlenül került napfényre. Sándor Millós, Komárom vármegye volt tiszti ügyésze, találta meg Keresztúri Pál *Fel-sördült Keresztyen* (Várad 1641) című műve egykorú hártyal őtésében és a M. N. Múzeum könyvtárának ajándékozta.² (RMK. 2114.). Ez nagyon hiányosan jutott ránk. Első 14 versszaka, tehát az A₁ levél elveszett, úgy hogy az A₂ jelzésű levélen a 15. versszakkal kezdődik s az 51. versszak második soráig (az én mel'óla-) hiánytalanul megvan; majd újból a B₂ levélen a 88. versszak utolsó sorával folytatódik s a B₃ jelzetű levélen a 125. versszak utolsó sorával záródik. Tehát elveszett belőle az A₁ A₄ B₁ és B₄ levél; így ez a kiadás eredetileg 2 ívből állott, azaz teljes korában 8 levélre terjedt. Terjedelmre is más, mint az előbbié, mely 6 számozatlan levélből áll, s ismeretöjének véleménye szerint is betűinek típusából következtetve kora a XVII. század elejénél korábbra nem tehető. Értékét nemcsak az szállítja le, hogy hiányos, még inkább az, hogy az első kiadás szövegét nem adja szószerint. Sok helyen javít, változtat, kihagy, átalakít, figyelembe nem véve az előtte álló szöveg ritmikus lüktetését, így a kímán folyó verssorok és rímek döcögősen, sántítva kerülnek ki keze alól.³

Az előbbi kettőtől különböző kiadás az, melynek egyetlen példányát a keszthelyi Festetich-könyvtár őrzi, hová Nagy István gyűjteményéből került (4-r. A—B₂=1½ ív, 6 számozatlan levél). Egynéhány versszaka (9. 32. 42. 43. 54. 66. 77. 89. 100. 111. 112. 122. 123.) ugyan megrongálódott, de egyébképen hiánytalan példány. Szabó Károly ezt a XVI. század hely

¹ Toldy Ferenc, Magyar költ. története. Pest 1867. 2. kiadás. 117—118. l., Szabó Károly, Régi Magyar Könyvtár. Budapest 1879. 171. l. 368. sz.

² Először ismertette Erdélyi Pál, Magyar Könyvszemle. Új F. II. 1894. 352. l.

³ Ilyen változtatásai: 17. Tanácsfának Király. 20. igen meg hűvösíté. 21. el nem kerülheti. 28. hogy meg nem halna érlette. 31. im látod mit hozzon embernek az negédleg. 33. ruhámat veszteltem el az jördésben. 35. mezitelen leflére. 36. Meg monda Vrának eleiben hozatá. 40. vezek édes Iftenem. 41. az Cattélyban . . . el mégyek én oda. 42. legyet és bogarat erőfien clapkodgya. 44. Csuffágra az Darabant. 47. Fejedelmé én tölek. 49. tömlötzen bé vetteté. 50. oly nagy nyugdóéffel juta. 51. Monda ő magában oh Izőlgaimmal mint járék. 89. hozzád meg térémet. 91. én előbbi teftemet . . . adó tífzeflegemet. 101. gondolt nagy búneidet. 102. azt - is te reád adom. 104. Az Raphael Angyal. 107. fel - ugordeék. 114. Monda az Csaszarnak. 115. hamar ugatni kezdé. 119. azért én nem vagyok. 120. Kiért az nag Iften őt megh fanyargatta vólt. 124. ajánlak titóket . . . mind benneteket. 125. nagy háládáfall.

és év nélküli nyomtatványai közé sorozza.¹ Alapos összehasonlítása a töredékkel, melynek összes változtatásait és önkényes javításait magában foglalja, valamint kiállításának tüzetesebb vizsgálata arról győzött meg, hogy későbbi keletű a töredéknél s a XVII. század első negyedénél nem idősebb. Mivel a töredék romlott szövegét még megszaportított változtatásokkal olvashatjuk benne, vagy azt a feltevést kell felállítani, hogy mindkettő egy ma még ismeretlen kiadás két variánsa, vagy pedig arra a realisabb alapra kell helyezkednünk, hogy a Festetich-könyvtár példánya a töredéket nyomatta le, azon még újabb változtatásokat ejtve² s így mindenestre fiatalabb annál.

A XVII. század utolsó negyedéből van még egy kiadásunk. Ez is hely és év nélküli nyomtatvány (8-r. A₁—8, 8 számozatlan levél), egyetlen példánya a M. N. Múzeumban van (RMK. 2091.).³ Kiállítása, kis 8-r. formája és technikája Bréver Sámuel löcsei nyomdájára vall. Erről kétségtelenül megállapítható, hogy a Festetich-könyvtárban levő kiadás után készült, a sajtóhibákkal együtt (pl. 20. Lovás) annak hú lenyomata.

E négy kiadás őrzi nálunk a széphistóriává feldolgozott *Jovinianus* népszerűségét. Ha fontolóra vesszük azt, hogy a XVI. század legutolsó éveiben jelent meg, mikor már a széphistóriák virágzása hervadófélben volt, az olvasóközönség érdeklődése is más irányba terelődött, s mégis négy egymást követő kiadása vált szükségessé, ez csak annak a bizonyossága, hogy népünk is szívesen olvasta és hosszú ideig kedvelte az indiai mesében gyökerező keresztény legendát.

Hogy ki volt a széphistória szerzője, arra megfelelnek a versfejek (1—17): STEFANVS POLI FECIT; az utolsó két versszakban még azt a bizalmas adatot is közli magáról, hogy »az Szektső menteben So-Var nevű Faluban az ezer öt füzaban es kilenczven haromban fzerze ez eneket«. Arra a kérdésre, hogy ki volt Poli István, kinek jelentéktelen személyé-

¹ Régi Magyar Könyvtár 369. sz. 171. l.

² Ilyenek: 20. Lovás (sajtóhiba). 58. *bár meg hallyak ne éllyek ... hogy én itt jelen vagyok.* 91. *én elébbi lífztemet.* 92. *ismél zörgelni kezd.* Közte és az első kiadás szövege között még a következő eltérések vannak, melyek a töredék most hiányzó részében szintén meglehettek: 3. *Ez Romai Császár.* 4. *fiakkal, leányokkal.* 5. *fok jóval.* 9. *lzüntelen forálkodik.* 12. *azt - is jól hiszem,* hogy nintsen több Iften *sohult ennen magamnál.* 13. *nagy bűnben ejté ő kevelýfége,* hogy tünék *Császárnak* negét ég elméjében. 60. *az nagy tsuda dolgot ... hamar meg - jelentheffe.* 63. *Ez bolond kezéhez hogy jutot ... mert ezi az ki küllte.* 67. *Ez nagy birodalmat.* 72. *Császár ő Fellege nagy torokkal* kiáltattya. 76. *leányától.* 78. *Lásd.* 80. *felnyílá.* 83. *könyörgéffel.* 84. *Abrahamnak.* 85. *nagy fok álnokfagot tselekedtem ellened.* 87. *én álnok bűneimnek.* 130. *az rút kevelýféget sőt inkább te el hadgyad.* 131. *az Szecső mentében.*

³ Leírását I. Szabó Károly RMK. 1598. sz. 634. l.

ről még eddig semmi adat nem került felszínre, mi sem tudunk kielégítő feleletet adni. A Szekcső folyó mentén fekvő Sóvár (Sáros megye siroakai járásában a mai Németsóvár) a legrégebb időktől eredeti magyar telep volt, s bár ma lakossága túlnyomó részben tót, a XVII. század végéig a magyarság volt az uralkodó elem.¹ Luther tanainak korán meghódolt, hiszen a XVI. század végén az egész Sárosból csak Zboró maradt katolikus, de később mint kincstári birtokon az evang. egyház korán megsemmisült. Sóvár már 1636-ban a virágzó evangélikus egyházak között említették.² Valószínűnek látszik, hogy Poli István, kinek felekezését a históriáján előmlő protestáns szellem kétségtelenül elárulja, iskolamester volt Sóváron. Ezt erőltetés nélkül feltehetjük, hiszen e kor énekszerzői majdnem kivétel nélkül az iskolák tanítói sorából kerültek ki s a reformáció hívei voltak. Még arról is van tudomásunk, hogy a Poli-család valóban a vidéken élt, legalább e mellett tanuskodik az abauvári egyházmegye házassági perirat csomója a XVII. század végéről; ebben szó esik bizonyos Poli Istvánról és Poli Györgyről.³ E feltevés mellett szól, hogy határozott protestáns szellem ömlik el az énekszerző históriáján. A tárgy maga ugyan katolikus szellemet árul el, s ez tévedésbe is ejtett némelyeket,⁴ de ezt a színt és bélyeget oly erősen rányomta a *Gesta Romanorum*, hogy az énekszerzőnek sem bátorsága, sem kellő inventiója nem volt ahhoz, hogy a papos tanítói moralizálásra különben alkalmas tárgyából a katolikus elemeket kiküszöbölje. Inkább maró gúnnyal illeti a foldozott breviárt, az áldott medicinát (82. versszak) s a gyónás megemlézése nélkül intézi el a császár bünbánatát, nyilván azért, mert a bocsánatnyerés e módja protestáns felfogásába ütközött. Azonban a hol csak teheti, egy-egy pillanatra megállítja históriáját, hogy erkölcsi prédikációt tarthasson, más helyen bibliai vonatkozásokat sző bele, s különösen Jovenianusnak bünbocsánatért esedező hosszú imádsága (84—91. versszak) úgy hat ránk, mintha valamelyik protestáns énekes-könyvből írta volna ki. E részlet elolvasása után csak megerősödik bennünk az a feltevés, hogy szerzője, Poli István, jámbor iskolamester lehetett, ki még akkor sem tagadta meg magát, mikor Jovenianus történetét versekbe szedte.

¹ A Magyar Tört. Társaság kirándulása Sárosba. 1881. 12., 59. l.

² Hörk József, A Sáros-Zempléni evang. esperesség története. Kassa, 1885. 32. l.

³ Tört. Tár. 1900. 115. l.

⁴ Poli István katolikus voltát vitatja Bodnár Zsigmond, A magyar irodalom története. Budapest 1891. I. 332. l.; felfogásában osztozódik Széchy Károly, IK. 1892. 186. l., Kisebbs tanulmányok. Budapest. 1897. 193. l. Timár Kálmán, Katolikus volt-e Poli István? Religió 1910. 7—9. l. arra az eredményre jut, hogy feldolgozásmódja inkább valamelyik protestáns felekezet követőjére, mint katolikus hívőre vall.

A magyar énekszerző a *Gesta Romanorum* elbeszélését formálta versekbe, tehát a magyar *Jovenianus* a feldolgozások első (A) csoportjába osztható be. Poli következetesen *Jovenianus*nak írja a kevély császárt, ki mind a négy kiadásban e néven szerepel. De ez nem Poli változtatása, mert a *Gesta* kézírataiban is többször találkozunk Jovinianus elferdített nevével: Dovinianus, Dominicius, Tovinianus, Pavinianus, Jonyvianus, Damyanus gyakran előfordul, sőt Oesterley (129. l.) említ olyan kéziratot is, melyben *Jovenianus* szerepel. Valószínű tehát, hogy a szerző előtt olyan kiadás állott, melyben Jovinianus megszokott neve ezen a kis változáson már átesett.

Forrásával való összehasonlítása arról győz meg, hogy szárazon, inventio nélkül dolgozta fel a költői kiaknázásra és alakításra önként kínálkozó tárgyat. Csak kevés helyen adja jelét leleményességének. Így az ő javára írható a sátán ólálkodása a császár körül, ki a dölyfösség gondolatát hányja elébe, valamint az az epikus expositio, hogy a kevély és istentelen nyilatkozat után Isten elküldi szolgáló angyalát a császár büntetésére, hogy bűnhődése például szolgáljon mind a széles világnak (9—16. versszak). Kevésbé lényeges, hogy a magyar históriában a császár csak mulatni, szórakozni megy (17—18), a *Gestában* pedig vadászni, valamint gazdag ebédről, vigasságról és arról, hogy az urak eltávozásukkor térdet, fejét hajtanak a császár előtt (25—26), nincs szó az eredetiben. Lényegesebb ennél az, hogy a királyi vár kapusa a titkos jeleket csak azért adja át a császárnénak, mert a mezítelen császár Isten nevére kéri (60), a *Gestában* pedig bosszúból, mert császárnak merte nevezni magát. Nagyon röviden intézi el Poli azt a részletet, hol a mezítelen császár saját palotájában udvarnépe előtt áll (64—73). Az eredetiben az angyal nyilatkozatra hívja fel az udvart és a császárnét, hogy ki közülük a császár. Poli ezt a részletet elhagyja, ellenben büntetését, lófarkán a városon végig hurczolását színezte ki, miről az eredetiben csak ennyi van: »factum est«. Ötletességre vall, hogy a bűnbocsánatot nyert császárt visszatérésekor kedves kutyája is megismeri, hízelkedik előtte, míg az angyalt megugatja (110, 115.). Végül az is Poli ötlete volt, hogy Raphaelnek nevezte az angyalt. E lényegbe nem vágó részletek figyelmen kívül hagyásával, tényekben, indítékokban s azok egymásutánjában szigorúan ragaszkodik a *Gestához*, úgyhogy a magyar széphistória az inventiót és költői rátermettséget nélkülöző énekszerző kezéből a GR. hű másolataként került ki. A mivel bővebb a GR.-nál, az jámbor elmélkedés. Meg is ragad minden alkalmat, hogy a morális tanuságot minél többször emlékezetébe hívja olvasójának s a kevélység nagy bűnét erősen hangsúlyozza. Sőt ennek érdekében gyakran megakasztja a történet nyugalmas folyását, az elbeszélő hangból egyszerre átsiklik az elmélkedésbe,

s ezzel lépten-nyomon elárulja, hogy Jovianus császár története csak épen eszköz volt arra, hogy vele a kevélység förtelmes nagy bűnét példázhassa.

Jovianus széphistóriája tehát kora uralkodó ízlésében fogant. Lelke és kora moralizáló hajlamán a szerző sem vehe-tett erőt, így érdekes és megkapó vallásos hangulat áramlik felénk Jovianus ódon históriájából, mely épen ezzel különleges helyet foglal el nemcsak a XVI. század széphistóriái sorában, hanem a világirodalomban szerteszét hányódó rokonai között is.

Ha meg is kell tagadnunk a költői erőt és rátermettséget a magyar énekszerzőtől, viszont el kell ismernünk, hogy gazdag, kifejező, erővel teljes népies nyelvvel és ritmikus verselésével nem egy kortársát felülmulja. Nyelvének van színe és zamata, könnyedén símul mondanivalóihoz s nem egy kifejezése nyelvtörténeti szempontból is figyelemreméltó. Egyhangú rime-lése mellett is jól folyó strófái elárulják, hogy az énekszerző-nek volt némi verscsináló ügyessége. Szegedi Kis István egyik énekének¹ nótájára írta verssorait, melyek tiszta magyar ütemekre oszlanak (4—2 [vagy 3—3]—4—3); három sorból álló strófaszervezete a versszak befejezéseül szolgáló visszate-rő rímmel, a mi a 3-dik sort egy szakasszal (4—2 vagy 3—3) hosszabbá teszi, népszerű volt régi költészetünkben.

Poli István *Jovianiusa* nem egyedüli emléke irodalmunk-ban a világszerte népszerű legendának. Igen meglepő, hogy népmeséink között is megtaláljuk. Horger Antal jegyezte le Pürkerecen (Brassó m.) a következő rövid csángó mesét²:

Volt egyszer egy császár, ezelőtt ki tudja mikor, Oktáviánus császár. Az azt hitte, hogy mán nincs isten. Mindig azt mondta, nállánál nagyobb isten nincsen a világon. Egyszer elment, hogy féréd-jék a férédőben. Mikor levetkezett s bément a férédőbe, a vízparton hagyta a gunyáját s a lovát. Mig ő ott férédett, addig az angyal oda-ment, felöltözött a gunyájába s felült a lovára, elment haza a csá-szárnéhoz.

Mikor kijött a vízből, látja, hogy nincsen gunyája. No hát már most mit tegyen csórén a császár? Nem volt mit csináljon a császár, azt gondolta magában, elményén csórén és haza. No hát nem eresztet-tek bé a kapun, mert hiába mondta, hogy ő a császár, nem hitték el, mert meztelen volt.

De az angyal benn volt. A gunyájába felöltözve éppen olyan volt, mind a császár. Azt mondta a császárné, hogy vegyék el a kol-bácsot s verjék meg. Verték és üzték, de nem akart elmenni, mert azt

¹ A magyaroknak siralmas éneke a tatár rablásról. RMKT. VI. 8—14. l. L. erről a versalakról Arany János, A magyar nemzeti versidomról. Prózaí dol-gozatai. Budapest, 1879. 50. l.

² M. Népkölt. Gyűjtemény. X. 167—168. l.

mondta, hogy ő a császár, megmutatta a gyűrűt az ujjába. Hát az angyal behívatta s odaadta neki a ruháját. Azt mondta, hogy azért tette véle, hogy mért fuvalkodott fel. Hát azt kérdezte tőle, hogy ezentúl még fogja mondani, hogy nincsen isten más, csak ő?

Úgy alázta meg magát, nem volt többé oán gonosz. Az angyal eltűnt s ő megint megmaradt a házba. Még máig és él, ha meg nem halt.

A mese nem részletez, mellőz egynéhány indítékot s rövidre fogja az eseményeket. Feltűnő, hogy a háromszoros kudarc épen a meséből maradt el s hogy — elég tudákosan — Octavianus római császár személyéhez kapcsolja a történetet; valószínű hogy itt a *Florencz és Lion történetében* szereplő Octavianus császár járt a mesélő eszében. Látszik, hogy a nép képzeletét az istentagadás égbekiáltó bűne ragadta meg, s a hallomásból ismert legendát nem dolgozta fel, képzelete sem színezte ki. Így inkább csak érdekes adatul szolgál minálunk a történet népszerűségéhez, másrészt ahhoz, hogy rodalmunkon keresztül ismét levezetődött abba a rétegbe, ahonnan több ezer évvel ezelőtt hódító útjára indult.

Újabban Szinnyi József középiskolai magyar nyelvtanjai népszerűsítették Jovenianus történetét, s épen napjainkban a modern szépirodalomba is bevonult SIK SÁNDOR egyik novellájában Haranghy Jenő rajzaival illusztrálva.¹ A jőnevű költő avatott tollában művészién újul meg az ódon-zamatú história, mely az eddig ismert feldolgozások közt kétségtelenül a leg-szebb prózai változat. A GR.-ból mintázta ő is novelláját, de eredetijénél jóval gazdagabb, színesebb és megkapóbb. Semmit sem veszít Jovenianus története az évszázadok alatt rárakódott patinából, viszont sokat nyer a Jovenianus lelkében végbement nagy átalakulás finom pszichológiai rajzával. Egészen új és eredeti Jovenianus beállítás is, ki addig-addig forgatja fejében az ő nagy hatalmát, hogy lassanként már azt kezdi hinni magáról, hogy ő nem is ember, mert hiszen talán ember nem is lehet olyan hatalmas, mint ő. Az udvari emberek hízelkedése el is hiteti vele, hogy ő nem közönséges ember, hanem valami emberfölötti isteni lény. Vitatkozni kezd országa tudósaival, kik magasztalják elméjének csodálatos erejét. Máskor párviaskodásra szólítja a leghíresebb harcosokat s egyhangon elismeri mindenki, hogy ő a birodalom legelső daliája. Ismét máskor lantot ragad, s az udvarnép sírni kezd a gyönyörűségtől. A szerencsétlen császárt így szédíti el hízelgő, hazug környezete. A hármas kudarc közül csak az elsőt tartja meg a *Gestából*, a másik kettő

¹ *Jovenianus császár története*. Novella. Irta Sik Sándor. Élet 1917. 43—47. sz.

helyébe, mely tulajdonképen az elsőnek unalmas ismétlődése, két élénk jelenetet iktat. Jovenianus, mikor Marcellus herczeg palotájából kidobják, kedves testőrcsapatával találkozik, élén Belizárral, a testőrség kapitányával, kit elhalmozott javakkal és kiténtetésekkel. De ő is csak koldust lát benne, s mikor Jovenianus párviadalra áll ki egyik testőrével, hogy bebizonyítsa ügyességét a fegyverforgatásban, ugyancsak kijózanodik abból a téves hitéből, hogy ő az ország legkülönb daliája. Lelkében égő szégyennel és keserűséggel megy a templomba, melyet maga építtetett. A kétszárnyú kapu előtt koldusok üldögélnek, kik gyanakodva fogadják szokatlan állapotban levő furcsa vetélytársukat. Az üzletére féltékeny rongyos nép ütlegetől alig szabadul meg, a sekrestyés lelöki a lépcsőről. Mikor végre kerülő úton sikerül palotájába bejutni, s ott bántó és maró gúnnyal csufolják ki azon tulajdonságait, melyektől ő oly végzetesen elszédült; mikor a remete sem ismeri meg: érezni kezdi, hogy mily hitvány semmiség, hogy mily sehonnai koldus lett, pedig nem történt vele semmi, csak letépték róla a hazug rongyokat. Lelkét égeti a szégyen s nagy fájó bánatot érez istenkáromló gőgje, képtelen és hazug élete fölött.

Ez a lelki átalakulás művészi bemutatása tökéletesen sikerült a novellának, mely egyrészt irodalmunkban is méltó színvonalra emelte az évezredek legendát, másrészt a GR. alapján készült feldolgozások közt is az első hely illeti meg.

DR. GYÖRGY LAJOS.